

ДИТЯЧА БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ У ДРУГІЙ РЕЧІПОСПОЛІТІЙ: ПРИЧИНИ ТА СПРОБИ ПОДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АНОМАЛІЇ

Стаття присвячена проблемі дитячої безпритульності, її витокам та підходам у спробі подолання у Другій Речіпосполитій. Авторкою здійснено спробу проаналізувати причини та чинники, які сприяли поширенню безпритульності серед дітей та підлітків. Виділено основні фактори, які стали визначальними загострили явище дитячої безпритульності: наслідки війни, безробіття, асоціальний спосіб життя, розпад родин, втрата життєвих цінностей та орієнтирів. Доведено, що попри намагання держави усіяко контролювати та подолати проблему, вона все ж виявилася неспроможною її вирішити, відтак переклала частину відповідальності на громадські та релігійні об'єднання.

Ключові слова: Друга Річпосполита, безпритульність, діти, аномалія, соціальна політика, історія дитинства.

Коли у Антуана де Сент Екзюпері запитали: «Чи варто балувати дітей?», він відповів: «Неодмінно балуйте, невідомо, які випробування їм приготувало життя» [1, с. 153]. Одним із таких, безсумнівно, випробувальних явищ, притаманних, на жаль, у більшій чи меншій мірі кожній країні світу, стало явище «дітей вулиці».

За сучасним українським законодавством безпритульні діти – це діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання [2]. Відповідно до Конвенції про права дитини, сім'ї належить бути основним осередком суспільства і природним середовищем для зростання і благополуччя всіх її членів, особливо дітей [3].

Історична об'єктивність засвідчує, що військові катаклізми обертаються проти дітей. Кризові періоди політичного та економічного характеру впливають на психічне здоров'я населення. Відомий німецький психіатр і філософ Карл Ясперс аналізував залежність та динаміку змін психологічного стану населення Німеччини після її поразки у Першій світовій війні та спів ставив їх з аналогічними історичним явищами. Дослідник дійшов висновку, що зміни, які спостерігаються в такі періоди стосуються всіх. Вони визначають поведінку людей і мають на

вплив на їх вчинки більший, ніж особисті потрясіння. У першу чергу, відбувається «девальвація цінності людського життя, що виражається в байдужості до смерті, відсутності моральних і духовних цінностей, готовності жертвувати життям і своїм і чужим без всяких ідеалів». Поряд з цим К. Ясперс вказує на «невгамовний спалах насолоди і моральної нерозбірливості», що врешті призводить до неконтрольованих зв'язків та появи позашлюбних або небажаних дітей [4, с. 153].

Невтішною є українська статистика. У середньому в Україні кожні 3 дні 250 дітей влаштовуються до закладів інституційного догляду, а кожна 35 дитина в Україні є вихованцем інтернатного закладу певного типу. Всього ж в Україні функціонує 774 інтернатних закладів та установ соціального захисту дітей, в яких виховується близько 104 тис. дітей, при цьому із них лише близько 10 тис. – це діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, у всіх інших є батьки [5]. Опіка над дітьми завжди відігравала важливу роль у суспільстві, адже виражала його ставлення до осиротілої, покинутої або ж залишеної дитини, готовність допомогти слабшому, незахищеному ще не дорослому.

Перша світова війна принесла чимало збитків мирному населенню, але чи не най-

більше вдарила по незахищеним категоріям мирного населення, зокрема, дітям, лишивши їх батьків та позбавивши родинного піклування. Станіслав Кавула це окреслив як синдром ЗБ – біда, безробіття, безпритульність [6, с. 32]. Звідси і гасло повоєнної доби, виголошене Еглантин Джебб: «Врятуймо дітей» [7, с. 55]. Прикро, адже навіть сьогодні, у час вирування новітніх технологій та відкриттів, кількість сиріт, покинутих чи позбавлених батьківської опіки дітей не зменшується, лишаючи тягарем покалічені людські життя.

Проблемою дослідження міжвоєнного становища безпритульних дітей у Другій Речіпосполитій науковці займаються впродовж досить нетривалого часу, оскільки у науковій практиці постійно відбувався і відбувається інтенсивний пошук нових теоретичних засад та методичних підходів, наслідком яких став значний поступ історико-наукових досліджень. Ідеться не лише про розширення тематики, територіального чи хронологічного простору дослідження, а, передусім, про докорінну зміну дослідницьких парадигм і пізнавальних орієнтацій. Засновник напряму соціальної історії дитинства, французький історик Ф. Арієс із цього приводу писав: «Головне завдання дослідника полягає не стільки в тому, аби захистити ті чи інші положення, а передусім щоб передати читачам радість свого відкриття, залучити їх до квітів і пахоців незвіданого». Період 60-80-их рр. ХХ ст. позначений інтересом і розширенням проблематики дитинства серед дослідників. Магдалена Сохала запропонувала фундаментальний виклад історії опіки над дітьми. Фелікс Арашкевич зосередив свою увагу на історичних виховних ідеалах дитини, а також чинниках, які впливають на його формування. У цей час побачили світ три головні праці, які врешті і сформували позиції польських істориків щодо проблеми дитини у Другій Речіпосполитій. Це роботи М. Бальцерека, К. Бартницької, Ф. Бережінського. Стефанія Валесек, наприклад, зосередила свою увагу на проблемах опіки над дітьми та молоддю у Речіпосполитій у 1900-1940 рр. [8, с. 15]

Аналіз наявного доробку історичного масиву напрацювань засвідчує, що все ж належного висвітлення еволюційних змін у про-

цесі виникнення, розвитку та становлення форм інституційної допомоги безпритульним дітям у Другій Речіпосполитій досі не відбулося. Дослідження та осмислення, а можливо і перейняття досвіду країни-сусіда сприятиме формуванню власної стратегії, стане мотивуючим каталізатором до вирішення непростой проблеми в Україні.

Зважаючи на наявну історіографічну базу, за мету вважаємо проаналізувати причини виникнення та спроби подолання явища дитячої безпритульності у Другій Речіпосполитій і дати оцінку ефективності та послідовності заходів щодо їх розвитку.

Внаслідок розпаду трьох монархій змогла виникнути Польська держава, що одразу зіштовхнулася із низкою завдань, передусім політичного та економічного характеру, що доповнювались внутрішньою необхідністю ведення війни задля захисту власних кордонів [8, с. 86]. Відбудова країни потребували великих зусиль. Передусім належало уніфікувати адміністрацію, освіту, залізничне сполучення [9, с. 124].

Окрему проблему становила уніфікація законодавства, адже положення відрізнялися у кожній із трьох частин країни, що доти входили до складу інших країн. Відтак, на тлі відсутності єдиного державного уніфікованого законодавства на території Другої Речіпосполитої діяли законодавчі акти відповідно до приєднаних територій: «Положення про шлюб» 1836 р. Польський цивільний кодекс 1825 р. (ПЦК), утворений на основі перекладу кодексу Наполеона, Німецький цивільний кодекс 1896 р. (НЦК), Австрійський цивільний кодекс 1811 р. (АЦК), Звід законів Російської імперії, який був складений у 1826-1830 рр. як витяг із «Повного зібрання законів» (остання редакція 1832 р. і 1835 р.), Цивільний кодекс Царства Польського 1825 р., Угорський закон про шлюб (1894 р.). Окремі норми інституту опіки й піклування знайшли своє відображення у кримінальному праві Російської імперії, де були визначені суспільно небезпечні дії опікунів, що кваліфікувалися як злочини. Глава четверта «Про зловживання опікунів та піклувальників» Розділу одинадцятого Укладу про кримінальні покарання 1845 р. передбачала кримінальну відповідальність опікунів у разі присвоєння чи розтрати майна опікува-

ного, примушування опікуваного до вчинення злочину [10, с. 153].

Натомість проблема захисту найменш захищених категорій населення відійшла на другий план, хоча дилема організації догляду за дітьми сиротами чи покинутими батьками чи дітей із інших причин позбавлених батьківського піклування існує давно. Якщо раніше, основну причину безпритульності дітей вбачали у природних явищах (після війн, збройних конфліктів, нападів та епідемій), то з початком ХХ ст. до цього додалася інша причина – соціальна, що стало ефектом зростання сирітства та дитячої безпритульності [11, с. 38].

Війна спричинила погіршення становища неповнолітнього населення. Її наслідками стали сирітство, дитяча бездоглядність, безпритульність, бандитизм. Крім того, зауважимо, що окремі чинники, а саме: тривала відсутність державності, повільний перехід до капіталістичних відносин гальмували вирішення питання безпритульних дітей у європейський спосіб. Відтак польський підхід мав свої особливості, на які слід звернути увагу.

З метою попередження поширення цих явищ серед населення у період Першої світової війни було організовано Головну Раду Опікунчу. Цей орган був польською благодійною організацією з особливими повноваженнями, яка діяла під час обох світових воєн і опікувалася поляками. До компетенції Ради входило: допомога притулкам, організація пунктів медичної допомоги, утримання кухонь для бідних, проведення професійних курсів та майстер-класів із рукоділля, виплата грошової допомоги, надання одягу, взуття, продуктів харчування нужденним та бездомним. Очолювали Раду почергово С. Дзежбіцький, Є. Сапега, а керівниками Головного Управління були А. Ронікер, С. Станішевський. Загалом до діяльності Головної Опікунської Ради долучилися представники різних професій: вчителі, артисти, суспільні діячі та лікарі [12, с. 71].

У Речіпосполитій перебування дітей у прийомних сім'ях було відоме ще з першої половини ХVІІІ ст. У 1736 р. Варшавський Будинок П. Баудона передав дітей до 3 років віку під опіку годуючим матерям («matkam»), а старших дітей таким собі «garnuszkam». Новоспеченим батькам виплачували регуля-

рно певну суму коштів. Гроші на утримання дітей збиралися із милостині. Відповідальність за залишену або осиротілу дитину на іншу родину у сільській місцевості була зумовлена обмеженою можливістю контролю діяльності прийомних батьків. Тому контроль над ними зводився переважно до медичних оглядів та перевірок [13, с. 45].

Зміни у досить консервативне середовище польської родини внесло ХХ ст. Окрім, зазначених нами факторів, вкажемо також, що вони були суттєво доповнені розвитком психологічних, педагогічних і медичних, наук, що, у свою чергу, звертало увагу на проблему бездомних дітей. Сприяла цьому, насамперед, активна робота педагогів. Казимир Єжевський і Чеслав Бабіцький вважали, що безпритульну дитину слід забезпечити середовищем догляду і вихованням, яке ґрунтувалося на основі моделі сім'ї [14, с. 55].

Вперше питання опіки над дитиною у Другій Речіпосполитій з'являється у Конституції Другої Речіпосполитої від 17 березня 1921 р. Зокрема у ст. 103 зазначалося, що діти, позбавлені достатньої батьківської опіки мають право на допомогу від держави в обсязі. Було визначено і процедуру позбавлення батьків права на дитину. Крім цього, головний законодавчий акт країни забороняв працю дітей, молодших від 15 років [15].

Вже за два роки, а саме 16 серпня 1923 р. був прийнятий та набув чинності Закон «Про суспільну опіку». Суспільна опіка визначалась як забезпечення із джерел державної скарбниці, необхідних життєвих потреб тих осіб, які постійно або тимчасово обмежені матеріальними засобами або власною роботою не можуть себе забезпечити. Відповідно до Закону, сфера опіки охоплювала немовлят, дітей та молодь, зокрема сиріт, напівсиріт, занедбаних, покинутих дітей, а також дітей, яким загрожував вплив поганого оточення [16].

Науковці Ю. Матейек (J. Matejek), М. Ямрожек (M. Jamrozek), В. Матияс (В. Matyjas) у становленні та діяльності інститутів, які мали вирішити проблему безпритульних дітей міжвоєнного періоду виокремлюють три етапи еволюційних перемін: 1923-1926, 1926-1934, 1934-1939 [17].

У перший період кошти держави у видатках на дитину були незначними, опікунською діяльністю в основному займалися ор-

гани територіального самоврядування і благодійні організації. У законодавстві відсутні особливі директиви щодо, наприклад, інституту прийомних сімей. Як і вся суспільна опіка, прийомні сім'ї входили до сфери компетенції органів територіального самоврядування, які не відзначилися великими досягненнями у допомоги бездомним, до того ж мали негативні результати у вихованні. Виняток становили Лодзь і Варшава [15, с. 43].

Другий період (1926-1934) – період територіальних експериментів допомоги безпритульним дітям, започатковані Відділом суспільної опіки у Лодзі. Створення прийомних сімей було єдиним варіантом виходу зі складної ситуації та величезною кількістю бездомних дітей. Кількість самотніх, полишених дітей постійно зростала, міські виховні будинки для немовлят були переповнені і не мали змоги розширити свою діяльність. З відома і під контролем Відділу опіки дітей-сиріт, покинутих немовлят передусім скеровували у прийомні сім'ї. При цьому на утримання однієї дитини щоденно виділяли 1,5 злотого [15, с. 38].

Третій період – час активної діяльності товариств, благодійних організацій, будинків дитини, становлення інституту прийомної родини як офіційної форми опіки, а також згортання напрацювань у галузі питання опіки над дітьми у зв'язку із початком Другої світової війни [15, с. 48].

Ухвала, прийнята магістратом Лодзі у лютому 1926 р., висувала до охочих взяти під опіку дитину певні вимоги і умови: власне помешкання з відповідними гігієнічними умовами; батьки мають бути морально і фізично здоровими; мають вважати дитину рідною і забезпечувати їй належну опіку. У 1926 р. адміністрація міста Човна через відсутність місць у будинках опіки ініціювала спрямовувати безпритульних дітей до прийомних сімей. Спочатку в прийомних сім'ях були розміщені лише немовлята, потім діти у віці 2-7 років. Був створений відділ виховного та санітарно-медичного контролю, а також розроблено регламент роботи відділу, який відповідав за передачу дітей на виховання у прийомні сім'ї [16, с. 87].

За ініціативою Ванди Шуман у 1931 р. був створений Варшавський Комітет Розміщення Дітей в Сім'ях. Завданням комітету було

розміщення дітей сиріт (в основному поодинокі) у бездітних сім'ях або у разі винятку малодітних родин. Про застосування даної форми нагляду під час війни, точних відомостей немає. Однак відомо, що в цей період тисячі дітей-сиріт та покинутих дітей знайшли притулок у прийомних сім'ях. Заходи вжиті сім'ями для порятунку дітей були спрямовані в основному на поліпшення стану здоров'я дітей та забезпечення їх побутовими умовами і матеріальним підґрунтям. Контроль за дотриманням умов, в яких перебували діти у прийомних сім'ях, здійснював Відділ суспільної опіки [17, с. 16-17].

Важливим було забезпечення дітям з прийомних сімей безкоштовної медичної допомоги і медикаментів, а також лікування у лікарнях за кошти міста. Діти мали право за кошти міста перебувати на відпочинку у літніх таборах [15, с. 159]. Відділ суспільної опіки займався не тільки справами матеріальної допомоги і оздоровчої опіки. Зверталася увага на природне виховання і навчання дітей.

Утворилася сітка педагогічних консультацій, клубів, дитячих садків. Можна визнати переломним 1926 р. у вирішенні проблеми безпритульних дітей, хоча цей процес мав тільки локальний характер. Цього року у м. Лодзь відбулася акція із розміщення дітей-сиріт у прийомних родин [18, с. 45].

Процес передачі дитини до іншої родини, яка мала замістити рідну був контрольованим і перебував у юрисдикції головного пункту опіки над дітьми. У таких пунктах працювали два лікарі і дві медсестри. Передбачувана родина контактувала із пунктом контролю з метою обстеження дитини. Медсестри мали обстежити умови, у яких передбачалось виховувати дитину, а в разі потреби або його хвороби надати допомогу [19, с. 63].

Певні вимоги висувались і до сімей, які мали на меті взяти дитину під свою опіку. Зокрема житло родини мало розташовуватися не далі як 3 км від школи та не далі як 5 км від костелу. Серед вимог до батьків викремлено: наявність відповідних умов для забезпечення дитини та відсутність власних дітей. Також батьки мали користуватися авторитетом серед колег та сусідів, мешканців [20, с. 68].

Прийомні родини брали на утримання здорову дитину, яка, зазвичай, вже мала пев-

ний рівень розвитку. Така форма опіки почала набувати популярності. По-перше, у такий спосіб на виховання дитини витрачалось менше коштів, по-друге, якість від такого способу опіки була чи принаймні вбачалася куди ліпшою, адже, передбачалося, що прийомна родина замінить дитині її біологічних батьків. Умови проживання, які висувалися мали забезпечити дитину необхідним для її соціалізації та безпечного входження у дорослий світ [18, с. 21].

Характерним для третього періоду (1934–1939) є динамічний розвиток прийомних родин по всій Польщі. У 1934 р. Міністерство суспільної опіки офіційно санкціонувало опіку над дитиною у прийомній сім'ї. З 1936 р. у Польщі було 6175 прийомних сімей, в яких знайшло опіку загалом 8173 вихованців. У 1938 р. кількість прийомних сімей зросла до 8447, в яких отримували опіку 10617 вихованців [19, с. 70].

Першим опублікованим правовим документом у Польщі про прийомні сім'ї був лист-циркуляр Міністерства суспільної опіки від 10 квітня 1936 р., скерований до голів адміністрації у справах нагляду над прийомними сім'ями. У цьому листі загалом визначені напрями контролю над прийомними сім'ями: прийомна сім'я надавала опіку внятково покинутим дітям. Вона полягала у їх розміщенні у вибраних сім'ях за визначену плату і здійсненні контролю над виконанням ними опіки [18, с. 187].

Важливе місце у суспільстві та державі займала позиція церкви. Власне, її настанови

чи не найбільше впливали на єдність у суспільстві, та передусім у родині. У 1930 р. польський єпископат створив Католицьку акцію з чотирма «спеціальностями», так званими колонами – чоловічою, жіночою, юнацькою та дівочою. Діяльність цієї установи мала сприяти оновленню релігійного життя родин та суспільства. Загальна пасторська опіка становила дуже важливий елемент релігійного виховання, передусім сприяла подоланню релігійної байдужості серед молоді, стверджувала духовні цінності в особистості, серед яких ставлення до дітей, батьків, родини [12, с. 153].

Вивчення проблеми опіки над дитиною у Другій Речіпосполитій засвідчує наявність певних напрацювань власної нормативно-правової бази, становлення інституційної форми опіки, що впливає з національних традицій і суспільного доробку. Поняття опіка вперше набуло висвітлення у Конституції Речі Посполитої. Як бачимо, процес боротьби з безпритульністю серед дітей у Другій Речіпосполитій сім'ї поступово впроваджувався через, у першу чергу, впровадження інституту прийомної родини. Такий підхід підтримували і широкі кола громадськості і церква. Поступ у розвитку законодавства, наближення до європейських норм, намагання охопити турботою якомога більшу кількість дітей втілювали надію і сподівання на реалізацію виголошеного передовою інтелігенцією гасла: «Кожне покоління дітей у дійсності дає людству можливість відновити зруйнований дорослими світ».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bell M. Gabrielle Roy and Antoine de Saint-Exupéry: Terre Des Hommes / M. Bell. – Paris, 1972. – Self and Non-Self. – 325 p.
2. Закон України про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>
3. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_021
4. Ясперс К. Духовная ситуация времени / К. Ясперс. – М. Ad Marginem, 2000. – 450 с.
5. Кулеба М. В Україні близько 104 тис. дітей виховуються в закладах інституційного догляду [Електронний ресурс] / М. Кулеба. – Режим доступу: <http://www.ukrainabezsyrit.org/statti/v-ukraini-104-tys-ditey>
6. Balcerek M. Rozwoj opieki nad dzieckiem w Polsce w latach 1918-1939 / M. Balcerek. – Warszawa, 1978. – PWN. – 392 ss.
7. Bednarski H. Przemiany struktury i funkcji rodzin polskich w XX i XXI wieku / Henryk Bednarski. // Mazowieckie Studia Humanistyczne. – 2008. – №12. – С. 197–214.
8. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Г. Дильонгова; [пер. з пол. М. Кірсенка]. – К. : Києво-Могилянська Академія, 2007. – 239с.

9. Domżał U. Opieka państwa i organizacji pozarządowych nad dzieckiem w latach 1919–1939 / U. Domżał. – Łódź, 2009. – 223 s.
10. Grata P. Polityka społeczna Drugiej Rzeczypospolitej. Red. : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013. – 315 s.
11. Instytucja rodziny wczoraj i dziś Perspektywa interdyscyplinarna – Lublin: TOP Agencja Reklamowa Agnieszka Łuczak, 2012. – 203 c. – (Politechnika Lubelska). – (Społeczeństwo i kultura; t. 2).
12. Jamrożek W. Ogólnopolski Kongres Dziecka z 1938 roku – niedoceniane wydarzenie pedagogiczne Drugiej Rzeczypospolitej / W. Jamrożek // I. Studia. – Warszawa, 2016. – С. 63-70.
13. Key R. Eastern Europe 1740–1985: feudalism to communism / Robin Key. – London and New York: Harper Collins Academic, 2004. – 290 c.
14. Lapot M. Z dziejów opieki nad żydowskim dzieckiem sierocym we Lwowie (1772–1939) / M. Lapot. – Gliwice, 2011. – 547.
15. Ustawa o Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw. – 1921. – № 44. – Poz. 267.
16. Карпенко О. Розвиток інституції прийомної сім'ї як форми опіки над дитиною у Польщі (перша половина ХХ ст.) / Ореста Карпенко. // Порівняльно-педагогічні студії. – 2015. – №2. – С. 5–10.
17. Majer P. Kierunki i formy polityki społecznej w Drugiej Rzeczypospolitej / P. Majer // Przegląd Polsko-Polonijny. – № 3. – S. 17-36.
18. Szymczyk K. Opieka nad dzieckiem w Piotrkowie Trybunalskim w okresie międzywojennym (1918-1939) / K. Szymczyk // Koncepcja rozprawy doktorskiej. – 46 s.
19. Nałęcz D. Kultura Drugiej Rzeczypospolitej / Daria Nałęcz. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 2010. – 100 c.
20. Pakuła M. Przygotowanie zawodowe rodzin zastępczych w kontekście historycznym / Rafał Wawer, Magdalena Pakuła // Edukacja – Technika – Informatyka. – № 1. – S. 226-233.

Kotichenko A.,

CHILD HOMELESSNESS IN THE SECOND POLISH REPUBLIC: CAUSES AND RESOLUTION METHODS OF SOCIAL ANOMALIES

The article is devoted to the problem of children's homelessness, its origins and approaches in the attempt to overcome the Second Polish Republic. The author attempts to analyze the reasons and factors that contributed to the spread of homelessness among children and adolescents. The main factors that were decisive exacerbated the phenomenon of child neglect: the effects of war, unemployment, asocial way of life, disintegration of families, loss of values and guidelines. It is proved that despite the government's attempts in the way to control and overcome the problem, it still was unable to solve it, and then the state shifted the responsibility on public and religious associations.

Foreign humanitarian organizations helped to stabilize the situation with the rescue of street children. International charity organizations have become the source of funds, which was not enough for the Soviet government to solve the problem. The experience of the Second Polish Republic demonstrate the ability not just of the systematic approaches to solving problems, but also the democratic nature of its decision, which certainly had a positive impact on the pace and quality for the elimination of both neglect and homelessness.

Summing up the brief review of the problem, it should be noted that, despite its certain property, out of sight remains a number of unanswered research questions regarding regulation and the elimination of children's homelessness and child neglect in the Second Polish Republic of the postwar period.

Key words: *Second Polish Republic, homelessness, children, social policy, misbalance, history of childhood.*

Рецензенти: *Сінкевич Є. Г., д-р іст. наук, професор;
Котляр Ю. В., д-р іст. наук, професор.*